

**СИНЕРГЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СУТНОСТІ СИСТЕМИ
“ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРИТОРІЇ”**

Г.М. Шевченко

*Сумський Державний Університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна*

У статті досліджуються синергетичні підходи до аналізу економічної сутності системи “природно-рекреаційний потенціал території”. Аналізуються основні елементи і взаємозв'язки в цій системі. Дано авторське визначення поняття “природно-рекреаційний потенціал території”.

На сучасному етапі дослідження соціально-економічних аспектів функціонування регіонів поряд із традиційними поглядами на процеси, що відбуваються в сфері рекреації (праці В.І. Азара, Л.С. Гринів, М.І. Долішнього, П.В. Жука, В.С. Кравціва, М.С. Нижник, М.С. Нудельмана, В.С. Преображенського, М.Ф. Реймерса, А.І. Тарасова та ін.), актуальним є залучення підходів нової наукової парадигми. В основу нашого розуміння економічної сутності природно-рекреаційного потенціалу (ПРП) території покладено синергетичні положення розвитку суспільства.

Синергетика як нове світобачення та нове мислення, що ґрунтується на сучасних наукових дослідженнях, може зіграти ключову роль у ситуації переходу рекреаційної діяльності до ринкових відносин. Як відомо, синергетичний підхід означає підвищену увагу до деталей і у той самий час дає можливість побачити широку панораму розвитку процесів, допомагає усвідомити єдність і різноманітність соціально-економічних та еколого-економічних відносин, які вона охоплює, і які можна поєднати в узагальнюючій категорії “природно-рекреаційний потенціал”. При цьому синергетичне дослідження потенціалу спрямовується насамперед на взаємодію його складових, а не на розгляд його як критерію ефективності, оскільки, за Г. Хакеном, синергетика є “вченням про взаємодію”, “спрямованість руху, а не... кінцевий результат” [4, с. 353].

Найбільш характерні риси, що відповідають синергетичному (акласичному) або традиційному (класичному) типу мислення, зокрема, у сфері економіки природокористування та охорони довкілля, наведені у таблиці 1. При цьому зазначимо, що дана класифікація є умовною, оскільки синергетичний тип мислення не виник раптово, більш того, він ґрунтується на традиційному типі, і в останньому можна знайти більш-менш яскраво виражені приклади синергетичних поглядів.

Нова “синергетична” парадигма не виключає глибоких зв'язків синергетики з попередніми науковими явищами. Зокрема, в рамках дослідження формування природно-рекреаційного потенціалу слід згадати вчення В.І. Вернадського, чий еколого-економічні традиції, отримавши нове звучання в контексті синергетичної парадигми, стали основою для подальших розробок у сфері досліджень системи “природа – суспільство – економіка”, зокрема рекреації. “Ноосфера, – писав В. Вернадський, – останній з багатьох станів еволюції біосфери в геологічній історії – стан наших днів” [3, с. 329]. У цьому стані “...повинні проявлятися розум і керована ним робота людини як нова небувала на планеті геологічна сила” [2, с. 150].

Застосування синергетичного підходу є актуальним для більшості економічних досліджень так званого перехідного періоду, оскільки синергетика розглядає світ не у стаціонарному стані, а на етапі його становлення, кризи. Криза, в якій опинилась наразі вітчизняна

рекреаційна галузь, з погляду синергетики не є однозначно негативним явищем, а насамперед важливим орієнтиром в усвідомленні сутності соціально-економічних процесів, пов'язаних із відтворенням духовного та фізичного потенціалу людини. Такі процеси притаманні нелінійним, складним, нестійким системам; і чим міцнішими є ці системи, тим глибшою є криза, що їх руйнує [1, с. 205].

Під час кризи процеси проходять особливо інтенсивно, особливу роль в цьому відіграє зворотний позитивний зв'язок. Такі процеси в синергетиці отримали назву режимів із загостренням. Причинами виникнення криз можуть бути як зовнішні, так і внутрішні чинники. Криза виникнення системи, як правило, пов'язана саме із зовнішніми причинами, але в процесі розвитку внутрішні фактори починають відігравати все більш значну роль. Це відбувається ще й тому, що еволюція, як правило, припускає поступове ускладнення системи, збільшення кількості її структурних одиниць. Важливою є також обставина, згідно з якою система повинна бути "готовою" до кризи. Вплив на систему не завдасть їй серйозних збитків, його наслідки можуть бути зведені до мінімуму.

Таблиця 1 – Порівняння принципів положень класичного й аklasичного типів наукового мислення

Критерій порівняння	Тип мислення	
	класичний	акласичний
Відкритість/ закритість	тенденція до замкненої форми	тенденція до відкритої форми
Структура	симетричність	структурна асиметрія
Ступінь повторності у дослідженнях	повторність як провідний формотворчий принцип	відмова від повторності, прагнення постійного оновлення наукового матеріалу
Ієрархічність структур	жорстка ієрархія структур	різноманітність структур, їх синтез і зародження нових форм
Тематизм досліджень	головна наукова думка, як правило, виражена однією-двома темами, її викладення концентроване	головна наукова думка представлена комплексом неконтрастних тем (елементів теми) і може бути розосереджена на досить великій площині форми дослідження
Структурованість викладення тем дослідження	теми викладаються структуровано протягом всього дослідження	неперервне становлення наукового тематизму, його оновлення та трансформація

Як у абіотичних, так і в біологічних та соціальних системах виникнення кризи зумовлене наявністю порогів, аналогічних деякою мірою до фазових переходів речовини. "Розвиток суспільства за одним напрямом неминучо накопичує деякі зміни в системі цінностей населення, накопичує невдоволення, психологічну втому. Коли ці зміни досягають певних порогових величин, в масах і особливо чітко в свідомості лідерів виникає обурення, відмова миритися з минулим порядком. Криза приводить до зміни програми подальшого розвитку суспільства" [1, с. 82].

Будь-яка система рухається від простого до складного, тобто в ході еволюції підвищується складність системи, зростає її інформаційний зміст. Криза порушує узгодженість окремих елементів системи, однак у

довгостроковій перспективі сприяє збільшенню її складності та стійкості до зовнішніх впливів.

Криза не проходить як “чисте” руйнування, вона завжди супроводжується появою нових структур у системі. Саме цей момент є спростуванням негативних уявлень про кризу. Момент зміни програми може бути досить болісним, але криза завжди несе із собою креативний заряд, який сприяє оновленню системи, продовженню її життя на новому рівні.

Кризу переходу рекреаційної сфери до ринкових умов господарювання можна розглядати як процес, що складається з двох стадій: 1) “криза мовчання”: момент, коли зруйновано стару економічну систему, а нова ще не створюється; 2) “криза вибуху”: період нових теорій і практичних експериментів в економічній науці та її галузях.

Природа соціально- та еколого-економічних криз має не стільки енергетичний, скільки інформаційний характер. У зв'язку зі способом передачі інформації за зовнішніми комунікативними каналами (як “вгору” – за наслідковими ланцюгами, так і “вздвж” – серед представників одного покоління), тобто за допомогою навчання, суспільні процеси розвитку отримують істотне прискорення і проходять на 3-5 порядків швидше, ніж розвиток біологічних систем [1].

Необхідність застосування синергетичного підходу для вивчення ролі та місця природно-рекреаційного потенціалу в системі економічного потенціалу території виходить з того, що для синергетики питання співвідношення цілого та складових його елементів є одним із провідних. Зокрема, теорія самоорганізації припускає, що ціле не дорівнює сумі складових його частин. Подібно до того, як частини, поєднуючись у ціле, утворюють якісно іншу систему, так і сама система перетворює складові її елементи. Цей ефект забезпечується процесами коеволюції підсистем, що складають ціле, їх узгодженості та системної кореляції. Синергетика як наука синтетичного плану займається поєднанням, суміщенням різнорідних явищ [4]. Тому вона може бути базою для дослідження категорії “природно-рекреаційний потенціал”, яка поєднує в собі економічні, соціальні, екологічні та природні аспекти.

На думку автора роботи [5, с. 35], “не можна розглядати економічний потенціал більш високого рівня як суму потенціалів нижчого рівня. Це пов'язано з властивостями синергізму складних систем. Ці властивості виявляються унаслідок взаємодії елементів системи та не спостерігаються ні в одному із складових елементів окремо. Тому можна припустити, що економічний потенціал території або галузі перевищує за своєю величиною суму економічних потенціалів окремих підприємств. Існує й зворотний зв'язок: величина економічного потенціалу підприємства багато в чому визначається величиною складових елементів економічного потенціалу території, на якій розташоване дане підприємство.”

Економічний потенціал території слід розглядати у вузькому та широкому значеннях. У першому випадку він є критерієм економічної оцінки території, а саме: її здатність виробляти блага (у випадку ПРП території – її здатність продукувати рекреаційні послуги); у широкому значенні економічний потенціал території – система, що синтезує динамічне зростання такої здатності. Зокрема, природно-рекреаційний потенціал території можна подати у вигляді системи взаємозв'язків (рис. 1).

Її основними елементами є: вхідні елементи або ресурси (первинні: природні, земельні, фінансові, трудові, інформаційні; вторинні – природно-рекреаційні; перетворення первинних ресурсів у вторинні відбувається під впливом механізму формування ПРП території); вихідні елементи або результати (проміжні – рекреаційні послуги; кінцеві – задоволення рекреаційних потреб); процесор або організаційно-

економічний механізм перетворення вхідних елементів у вихідні; обмеження з боку зовнішнього середовища, які умовно можна узагальнити в межах системи більш високого порядку “економічний потенціал території” (при ототожненні територіального рівня з регіональним у процесі аналізу потенціалу з’являються зовнішні впливи, як правило, побічного характеру від інших мегасистем, таких, як національна чи світова економіка); зворотний зв’язок, позитивний чи негативний характер якого, на наш погляд, визначається оцінкою ПРП території у цілому та окремих його елементів.

Слід зазначити, що результатами діяльності досліджуваної системи є також зовнішні ефекти – побічні впливи на третіх осіб, інтереси яких можуть бути подані у системі “економічний потенціал території”. Крім того, з огляду на останню наведені вище кінцеві результати є для неї проміжними, що використовуються для досягнення загальної економічної мети функціонування територіальної системи. Йдеться про так званий мультиплікативний ефект, зумовлений рекреаційною діяльністю, та який є визначальним, на наш погляд, у роз’ясненні економічного змісту категорії “ПРП території”.

Рисунок 1 – Основні елементи та взаємозв’язки у системі “ПРП території”

Організаційно-економічний механізм взаємодії елементів та оптимізації взаємозв’язків ПРП території подано в центрі схеми 1 у вигляді трьох складових: механізм формування, ринковий механізм, механізм використання ПРП території.

При цьому слід визначити два напрямки побудови та реалізації досліджуваного організаційно-економічного механізму. Перший напрямок – це реалізація заходів організаційного характеру для адаптації системи управління природно-рекреаційною сферою території до динамічних умов зовнішнього середовища (на рис. 1 подано як взаємозв'язок зазначеного механізму та економічного потенціалу території), другий напрямок пов'язаний із удосконаленням самої територіально-рекреаційної системи як сукупності виробничих, соціальних і екологічних факторів (на рис. 1 – горизонталь “ресурси – задоволення рекреаційних потреб”).

Для глибшого розуміння взаємозв'язків у наведеній схемі проведемо аналіз сутності та змісту ПРП і суміжних з ним категорій.

Узагалі потенціал (від лат. *potentia* – сила) як узагальнювальне поняття, на сутності якого ґрунтуються конкретні пов'язані з ним дефініції, – можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані [7, с. 541].

З економічного погляду сутність рекреаційної діяльності, зокрема дефініція “природно-рекреаційний потенціал території”, пов'язана з поняттями “виробничий потенціал” і “економічний потенціал”, які набули достатнього поширення у названий період. Виробничому потенціалу як складній інтеграційній системі присвячено праці Л.І. Абалкіна, А.І. Анчишкіна, В.М. Архіпова, Е.П. Горбунова, Е.А. Іванова, В.І. Кушліна, І.І. Лукінова, Ф.М. Русінова, Е.Б. Фігурнова, Д.А. Чернікова та деяких інших вчених.

Як і стосовно поняття “потенціал”, найбільше поширення в науці набув ресурсний підхід до концепції виробничого потенціалу. При цьому найвиразніше виділяються дві “ресурсні” позиції. Згідно з першою потенціал є сукупністю ресурсів без урахування їх взаємозв'язків і участі в процесі виробництва. Особливість другої ресурсної позиції полягає в трактуванні потенціалу як сукупності ресурсів, здатних виробляти певну кількість матеріальних благ.

Категорія “економічний потенціал” трактується більш неоднозначно і широко, ніж категорія “виробничий потенціал”. Як правило, ця категорія застосовується до макроекономіки: “економічний потенціал – економічні можливості держави (групи держав), що можуть бути використані для забезпечення всіх її матеріальних потреб” [7, с. 541].

На думку більшості дослідників, економічний потенціал є узагальнювальним показником, у якому поєднуються природні, виробничі, науково-технічні, соціально-культурні можливості економічної системи. Величина економічного потенціалу визначається розмірами, мірою досконалості та структурою продуктивних сил.

Якщо розглядати поняття “потенціал” відносно окремого індивіда, колектива підприємства або суспільства, то воно виражає реальні здатності до використання наявних ресурсів для досягнення поставленої мети. Отже, економічний потенціал, зокрема, підприємств галузі відпочинку, зосереджених на певній території, відображає реальну, фактичну здатність до надання максимального обсягу рекреаційних послуг з урахуванням конкретних ресурсних обмежень, збалансованості природних, трудових, матеріальних та інформаційних ресурсів. Крім того, здатності та можливості рекреаційної системи пов'язуються з характером і особливостями соціально-економічних відносин і взаємодій між людьми, підприємствами, організаціями, державними закладами, що прямо чи опосередковано задіяні в господарському процесі відновлення духовних і фізичних сил працюючих. Мета цих відносин і взаємодій полягає, на наш погляд, у пошуку і формуванні потреб і максимальному їх задоволенні за допомогою виробництва рекреаційного продукту при оптимальному використанні ресурсів.

Слід підкреслити, що мета використання ПРП території має двоїтий характер: по-перше, отримання максимуму доходів за мінімізації витрат (економічний аспект); по-друге, задоволення потреб працюючих у відпочинку (соціальний аспект). Крім того, вона підпорядкована загальній соціально-економічній меті територіальної господарської системи. При цьому специфіка рекреаційної діяльності полягає в найбільш тісному зв'язку названих аспектів порівняно з будь-якою іншою галуззю господарювання: соціальна мета об'єктивно підпорядкована економічній і за умови ефективної організації відпочинку посилює її. Окремого розгляду потребує екологічний аспект мети управління рекреаційним природокористуванням, що нерозривно пов'язаний з двома попередніми аспектами й за певних зовнішніх умов є визначальним у розвитку рекреаційних систем.

У науковій сфері “економіка природокористування” широко застосовується поняття “природно-ресурсний потенціал”, що характеризує максимальну здатність природних систем виробляти певну продукцію. У рамках природно-ресурсного потенціалу розглядаються окремі складові, що виокремлюються відповідно до особливостей наявного комплексу природних умов і природних ресурсів у їх територіальній визначеності. Це дає можливість проводити аналіз природно-ресурсного потенціалу як комплексу конкретно-функціональних ресурсних можливостей природних систем на рівні окремих територіальних утворень – регіонів, груп регіонів, загальнонаціональному рівні. Відповідно до цього підходу в рамках природно-ресурсного потенціалу виділяється як окрема структурна складова і природний рекреаційний потенціал.

Конкретизуючи сутність ПРП території, М.С. Нудельман характеризує його як максимальну сукупну продуктивну здатність природних рекреаційних ресурсів і народногосподарську цінність, яка визначається їх продуктивністю та споживчими властивостями [6, с. 63].

За І.М. Яковенком [9], “природний рекреаційний потенціал – сукупність взаємопов'язаних компонентів природних і природно-антропогенних систем, які створюють можливість розвитку на певній території в даний період часу видів і форм діяльності, спрямованих на задоволення рекреаційних потреб людей усіх рівнів організації (індивідуальних, групових, суспільних).

С.А. Солдатова розглядає в роботі [8] дефініцію рекреаційного потенціалу – як “...сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території”. При цьому визнається ідентичність такого трактування до поняття “умови та чинники розвитку рекреаційної діяльності”. Рекреаційні ресурси розглядаються як найважливіша складова зазначеного потенціалу. Поряд із останнім вчений розглядає поняття “господарський потенціал рекреації”, або “матеріально-технічну базу відпочинку та туризму” чи “туристську інфраструктуру”: “це насамперед основні фонди, за допомогою яких здійснюються пряме виробництво, продаж і надання товарів і послуг рекреантам, а також і ті допоміжні засоби праці, які прямо не беруть участі у процесі, але слугують покращанню умов рекреації.”

На наш погляд, представлені вище визначення природно-рекреаційного потенціалу не розкривають повною мірою економічну та організаційну сутність даної категорії. Поряд із цим дослідники економічного (виробничого) потенціалу не приділяють, як нам здається, достатньої уваги аспектам рекреаційного природокористування. Виходячи з цього, ми вважаємо за доцільне дати авторське визначення категорії “ПРП території”.

Як основні теоретичні передумови трансформації категорії “природно-рекреаційний потенціал” ми розглядаємо такі два положення: по-перше, потенціал є узагальнювальним поняттям на даному етапі наукового розвитку, що переріс з предмета в теорію дослідження. По-друге, потенціал можна використовувати як ідеалізовану модель формування та розвитку економіки на довгостроковому проміжку часу, що враховує різноманітні суб’єкт-об’єктні відносини та спрямована на максимум у реалізації своїх цілей.

За великим рахунком, природно-рекреаційний потенціал можна замінити власне системою рекреації території, але такою, що працює на максимум. Тобто ми маємо справу з розвитком об’єкта дослідження, який здатен продукувати максимально. Цей розвиток пояснюється парадигмою, пов’язаною із синергетичними системами (все розглядається як система і як синтез: будь-який взаємозв’язок за можливості розглядається за частинами), діяльність яких в умовах обмеженості й альтернативності спрямовується на максимум.

Крім того, вивчення взаємозв’язків у системі “потенціал” означає, що при їх збільшенні вдосконалюється сама ця система. І це означає, що при трансформації взаємозв’язків вони лише взаємозамінюються. Принципово характер роботи системи не змінюється, змінюється лише її наближення до максимуму, але й сам максимум є також динамічною відносною величиною. Причому максимум є напрямком розвитку саме в економіці (системі, яку спрощено можна зобразити: “виробництво – споживання”), тому тут актуальним є саме потенціал і його вивчення та розвиток.

Отже, в абсолютному значенні завдання трансформації категорії “ПРП території” ми вбачаємо в необхідності представлення рекреації як складної динамічної соціо-економічної системи управління, – тільки в такий спосіб можна максимізувати будь-який процес. У відносному значенні – в необхідності продемонструвати всі можливості територіальної системи в розвитку рекреації як альтернативу інших галузей з метою отримання найбільшого економічного ефекту на різних проміжках часу. Вибір максимізації функціонування сфери рекреаційного природокористування є актуальним із ситуаційного погляду: для країн (територій), що перебувають в зоні перехідного періоду.

Важливим є також питання співвідношення об’єктивного та суб’єктивного компонентів потенціалу. Зокрема, в роботі [5, с. 29] об’єктивний компонент економічного потенціалу розглядається як “...сукупність трудових, нематеріальних, матеріальних і природних ресурсів, які залучені чи не залучені з деяких причин у виробництво та володіють реальною можливістю брати в ньому участь”. Суб’єктивний – як “...здатності робітників, колективів до використання ресурсів і створення максимального обсягу матеріальних благ і послуг і здатності управлінського апарату підприємства, організації, галузі, господарської системи в цілому до оптимального використання наявних ресурсів”. На наш погляд, у визначенні природно-рекреаційного потенціалу як підсистеми економічного потенціалу території також доцільно з погляду вивчення всіх можливих взаємозв’язків розглянути як об’єктивний, так і суб’єктивний компоненти.

Отже (виходячи з проведеного вище аналізу категорій, пов’язаних із потенціалом, насамперед в еколого-економічній сфері досліджень, а також постановчих питань і положень проєціювання синергетичних підходів у площину рекреаційного природокористування), під природно-рекреаційним потенціалом території в даному дослідженні запропоновано розуміти систему взаємозв’язків між об’єктами рекреаційної сфери господарювання, яка самогенерує здатність максимально формувати і

задовольняти рекреаційні потреби населення шляхом оптимального використання природних ресурсів певної території в умовах конкретних соціо-еколого-економічних відносин.

При цьому система “ПРП території” розглядається як синергетична, тобто така, яка має такі основні властивості: вона є відкритою й одночасно здатною до управління впливом зовнішнього середовища; встановлює та трансформує цілі свого існування відповідно до змін у системах більш високого рівня; формує власні механізми розвитку на основі вибору напрямків еволюціонування з урахуванням принципів самозбереження та гомеостатичності. З економічного погляду зазначені принципи на сучасному етапі розвитку рекреаційного природокористування проявляються в оптимізації всіх етапів у системі “ПРП території”, починаючи від початкової постановки економічної мети та відповідно здійснення максимальних зусиль із формування рекреаційних потреб в умовах формування ринку і завершуючи отриманням мультиплікативних результатів від використання природно-рекреаційного потенціалу території при економії всіх необхідних витрат.

SUMMARY

THE SYNERGETIC COMPREHENSION OF ECONOMIC ESSENCE OF THE SYSTEM NATURE RECREATION POTENTIAL OF THE TERRITORY

A.N.Shevchenko

In the given article synergetic approaches to the analysis of economic essence of the system “nature recreation potential of the territory” are explored. Basic elements and intercommunications in this system are analysed. Author determination of concept “nature recreation potential of the territory” is given.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Анатомия кризисов / А.Д. Арманд, Д.И. Люри, В.В. Жерихин и др. – М.: Наука, 1999. – 238 с.
2. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Несколько слов о ноосфере. – М.: Наука, 1944. – 191с.
3. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965. – 374с.
4. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
5. Лапин Е.В. Экономический потенциал предприятия: Монография. – Сумы: ИТД “Университетская книга”, 2002. – 310 с.
6. Нудельман М.С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования: Монография. – К.: Наукова думка, 1987. – 132 с.
7. Словник іншомовних слів / Під ред. О.С. Мельничука. – К.: Глав. ред. УРЕ, 1977.–775 с.
8. Солдатова С.А. Механизмы повышения эффективности функционирования курортно-рекреационного комплекса АР Крым // Культура народов Причерноморья. — 2001. — №16. — С. 58-63.
9. Яковенко И.М. О дефинициях теории рекреационного природопользования // Культура народов Причерноморья. — 2005. — №64. — С. 22-27.

Г.М. Шевченко, аспирант СумДУ, м. Суми

Надійшла до редакції 16 жовтня 2007 р.